

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ
К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.20.616 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 398.221 (575.2) (043.3)

МАДАНОВА КЫЗБУРАК ЖАПАРОВНА

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ БАЙЫРКЫ ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРДИН
ЭПИКАЛЫК МОТИВ КАТАРЫ БЕРИЛИШИ (С.КАРАЛАЕВДИН
ЖАНА Б.САЗАНОВДУН ВАРИАНТТАРЫ БОЮНЧА)**

10.01.09 – фольклористика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациялык иштин
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2021

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Жамгырчиева Гулина Төлөбаевна,
филология илимдеринин доктору,
Ош мамлекеттик университетинин
кыргыз филологиясы жана журналистика
факультетинин кыргыз адабияты
кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер:

Байгазиев Советбек Орозканович,
филология илимдеринин доктору,
профессор, Кыргыз билим берүү
академиясынын башкы илимий кызматкери
Тойчубек кызы Жазгүл,
филология илимдеринин кандидаты,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер
академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил
жана адабият институтунун ага илимий
кызматкери

Жетектөөчү уюм:

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университетинин филология
факультетинин кыргыз тили жана
адабияты кафедрасы. Дареги: 720000,
Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад
шаары, Ленин көчөсү 57

Диссертация 2021-жылдын 21-майында саат 13.00 филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алууга жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдында түзүлгөн Д 10.20.616 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин китепканасынан (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547) К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканасынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматовдун проспекти, 27) жана Д 10.20.616 Диссертациялык кеңештин сайтынан (www.sovet.aytmator.tk. Онлайн шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/10--xar-t7o-pya>) таанышууга болот.

Автореферат 2021-жылдын 20-апрелинде таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты**

Ыйсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. “Манас” – кыргыз элинин кеңири белгилүү өзгөчө зор көлөмдүү баатырдык эпосу жана кыргыздардын көптөгөн кылымдар бою өз билгендери менен табылгаларынын алгылыктууларын, басып өткөн жолу менен башынан кечирген окуялар жөнүндөгү маалыматтардын орчундууларын дээрлик бүт чогулткан казынасынын милдетин аткарып, элдин ыйык тутуп, укумдан-тукумга сактап, улам толуктап келе жаткан улуу мурасы, эл турмушунда мааниси, орду боюнча улуттук сыймыгы катары баалануучу чыгарма.

Эпостогу архаикалык мотивдер диний жана мифологиялык өңүттө болуп, кээде булар синкреттешкен формада да учурайт. Аталган мотивдер жай турмуштук жана согуштук окуялар арасында айтылган чакан кабарлардан гана эмес, элдин абалы, жашоо шарты, үрп-адаты, көз карашы кеңири баяндалган көлөмдүү эпизоддордон, эпостун окуяларынын өнүгүшүндө зор мааниге ээ көлөмдүү бөлүмдөрдөн да арбын жолугат. Көөнө мотивдерге, мисалы, баласыз улгайган адамдын зарынан тартып, баатырдын укмуштуу төрөлүшү, ага байланыштуу элдик ырым-жырымдар, расмилер, баланын адаттан тыш тез чоңоюшу, аны койчуманга тарбиялаттыруу, баатырдык үйлөнүү, баатырдын эл коргоодогу эрдиктери ж.б. кирет. “Манас” эпосунун эл турмушунун бардык тармактарын камтыган фактыга өзгөчө бай мазмуну кыргыздардын каада-салттарынан тартып, эл тагдырында чоң мааниге ээ орчундуу окуяларга чейин, башынан өткөргөн ар кыл мезгилдеги эл тиричилигинин көрүнүштөрү, жашоо, жаратылыш, коом, жакшылык-жамандык жөнүндөгү түшүнүктөрү, диний ишенимдери, медициналык ж.б. билимдери жөнүндө баалуу маалыматтарды берет. Ошондуктан, кыргыз элинин миң жылдан ашуун мезгилди ичине камтыган тарыхый жолунун көркөм чагылдырылышы болгон “Манас” эпосу - аны жараткан элдин тарыхын, философиясын, этнографиясын, тилин, көркөм өнөрүн, психологиясын, географиясын, медицинасын жалпы эле рухий жана социалдык турмушунун ар кыл жактарын изилдеп үйрөнүүдөгү өзгөчө бай жана баалуу булак. Эпостун бул өзгөчөлүгү Ч. Валиханов, В.В. Радлов ж.б. изилдөөчүлөргө эпосту кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы катары баалоого негиз болуп берген. Чет элдик жана орус фольклористикасында бул багытта, – фольклордогу диний мотивдерди иликтөө багытында бир топ [Тайлор, Э. Первобытная культура [Текст] / М.: Изд-во полит. лит., 1989. – 573-б.; Дж. Фрэзер, Дж. Золотая ветвь [Текст] / М.: Изд-во полит. лит., 1980. – 831 с.; К.Г. Юнг. Бог и бессознательное [Текст] / М.: Олимп, 1998. – 478 с.; Штернберг, Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии [Текст] / под ред. и предис. Я.П. Алькора. – Л.: Изд-во ин-та народов Севера, 1936. – 584 с.; Токарев, С.А. Ранние формы религии и их развитие [Текст] / С. А. Токарев. – М.: Наука, 1964. – 398 с.; Топоров, В.Н. О ритуале. Введение в проблематику [Текст] / Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988. – С. 16-42. фундаменталдык изилдөөлөрүн жаратышты.

Кийинки кылымдарда калыптанып белгилүү бийиктикке жетишкен кыргыз фольклор таануусундагы эпикалык жанрлардагы, анын ичинде “Манас” эпосундагы диний мотивдер фольклорист, этнограф окумуштуулар [Абдылдаев, Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Фрунзе: Илим, 1981. – 265 б.; Абрамзон, С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 480 б.; Кыдырбаева, Р. 3. Эпос “Манас”. Генезис. Поэтика. Сказительство. [Текст] / Бишкек: Шам, 1996. – 393 с.; Молдобаев, И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа [Текст] / Фрунзе: Илим, 1989. – 312.; Баялиева, Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов [Текст] / Фрунзе: Илим, 1972. – 170 с. ; Ибраимов, К.Б. Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы Адам – Табият концепциясы [Текст] / Фрунзе: Илим, 1991. – 155 б. ; Маничкин, Н.А. Шаманизм и духовно-магические практики кыргызов [Текст] / М.: Смарт Ивент, 2019. – 264 с. ж.б. эмгектеринде өз проблемаларына байланыштуу айрым каралган.

Ал эми “Манас” эпосундагы көөнө эпикалык мотивдер боюнча Байгазиев, С.О. Манастаануу [Текст] / Бишкек: [б-сыз], 2000. – 264 б.; Орозобекова, Ж.К. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп-өнүгүү жолу [Текст] / Бишкек: [б-сыз], 2003. – 302 б.; Орозова, Г. Ж. Фольклордук жанрлардын өзгөчөлүгү [Текст] / Бишкек: [б-сыз], 2021. – 444 б.; Абакиров, К. Манастаануу илиминин өнүгүшү жана калыптанышы [Текст] / Үрүмчү: Шинжаң “Манас” изилдөө басылмасы, 2016. – 377 б.

Жамгырчиева, Г.Т. Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпостору боюнча) [Текст] / Ош: Кагаз ресурстары, 2015. – 305 б.; Нарынбаева, Н.О. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары [Текст]: моногр. / Бишкек: [б-сыз], 2011. – 238 б.; Калчекеев, К.Б. “Манас” эпосунун түштүк варианттары [Текст] / Жалал-Абад: [б-сыз], 2002. – 151 б.; Бекмухамедова, Н.Х. эпос “Манас”: проблемы онейротопики и визионотопики (структура, функции, символика) [Текст]. – Б.: Ак-Кара, 2018. – 364 с.; Мырзажанова, Г. Б. «Көкүл» баатырдык жомогундагы архаика-мифологиялык салттуулуктун сакталышы [Текст] / Филол. ил. канд. дисс. авторефераты. – Б., 2011. – 24 б.; Кулбаракова, З.А. “Манас” эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы жана тотемдик белгилери (С. Орозбаков, С. Каралаевдин варианттарынын негизинде) [Текст] / Филол. ил. канд. дисс. авторефераты. – Б., 2019. – 26 б. ж.б. эмгектеринде маалымат берилген.

“Манастын” терең мазмунун, андагы окуялардын көп жактуулугун жана турмуш көрүнүштөрүн баяндоодогу өзгөчөлүгү, масштабдуулугу, анын чулуулугу кайталангыс феноменалдык чыгарма экендигинен көрүнөт. Эпосто кыргыз фольклорунун көптөгөн жанрларынын синтездештирилген, бири-бирине жуурулушуп, чыгарманын мазмунуна сиңирилген. Кошоктордон, керээз, арман ырларынан тартып санат-насыяттарга, макал-лакаптарга, жөө жомоктордун түрлөрүнөн тартып уламыш, мифтерге чейин эпостон табууга болот. Бирок, “Манас” ар түркүн жанрдагы чыгармалардын жыйнагы,

көптөгөн маалыматтардын жөнөкөй топтолушу эмес. Мазмунунун өзгөчө кеңдигине карабастан “Манас” – жогорку көркөмдүккө ээ чыгарма, анын окуялары композициялык бир бүтүндүккө баш ийип турат. Бардык окуяларды бириктирип, байланыштырып турган кызыл сызык – Манас баатырдын өмүр жолу жана эрдиктери.

Эпостогу көөнө диний ишенимдер да жамааттык аң-сезимдин формасы катары кездешип, эпикалык мотив катары сюжетти өнүктүрүүдө роль аткарат. Кыргыз элиндеги көөнө диний ишенимдер ислам дини келип киргенден кийин да аны менен синкреттешкен формада жашап келген. Бул көрүнүш диний катмарлануу катары улуу эпосто өз ордун тапкан.

Кыргыз элинулуттук өзүн таанып-билүүсү жана руханий турмушу өткөндүн маданий мурастарын өздөштүрүү жана алардын азыркы учурдагы жаңы мааниге ээ болуусун баалоого байланыштуу залкар сөз чебери Ч.Айтматов белгилегендей, “байыркы кыргыз рухунун туу чокусу” болгон “Манас” эпосундагы руханий баалуулуктар катарында көөнө диний ишенимдер өзгөчө орунга ээ. Ошондуктан кыргыздардын маданий турмушунун материалдарынын негизинде байыркы диний ишенимдердин дүйнө таанымдык маанисинтарыхый-фольклордук планда талдоо жана баа берүү зарылчылыгы **изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугун** аныктап турат.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер жүргүзүп жатышкан ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Аталган изилдөө Ош мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасынын илим-изилдөө боюнча тематикалык планына шайкеш келет.

Изилдөөнүн максаты. Кыргыз элинин исламга чейинки көөнө диний ишенимдерин “Манас” эпосунун негизинде фольклордук дүйнө таануучулук жана социалдык-маданий аспектилерде талдоо, тотемизм, анимизм, шаманизм, фетишизм, теңирчиликтин эпосто эпикалык мотив катары келишин аныктоо, алардын эпостун сюжетин өнүктүрүүчү маанисин ачып көрсөтүү, окумуштуулардын көөнө диний ишенимдер боюнча илимий пикирлерин, алардын мазмунуна жана баалуулуктарына байланыштуу берген бааларын кароо болуп саналат.

Изилдөөнүн милдеттери. Буга ылайык диссертацияда төмөнкү милдеттер коюлган:

1. Фольклорист, этнограф жана дин таануучу окумуштуулардын көөнө диний ишенимдер боюнча изилдөөлөрүн, илимий көз караштарын өздөштүрүү;

2. Көөнө диний ишенимдердин “Манас” эпосунда кыргыздардын руханий дүйнө тааным катары берилишин көрсөтүү жана маанисин ачуу;

3. Кыргыз элинин байыркы диний ишенимдеринин ички мазмунун, структурасын жана атрибутикаларын иликтөө, эпикалык чагылышында көрсөтүү;

4. Кыргыз элиндеги жана башка элдердеги көөнө диний ишенимдерди салыштырып талдоо, эпостун мисалында ачып берүү;

5. Улуттук дин болуп калган, же дүйнөлүк диндер менен синкреттешкен айрым салттуу ишенимдердин калыптануу жана өнүгүү тарыхын эпостун мисалында кароо;

6. Кыргыздардын коомдук турмушундагы көөнө диндердин жана анын ичиндеги теңирчилик ишениминин ролун изилдөө жана баалоо, “Манас” эпосунда салттуу эпикалык мотив катары көрсөтүлүүсүн аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы кыргыздардын руханий дүйнө тааным ыкатары көөнө диний ишенимдерге концептуалдык, фольклордук-тарыхый талдоо жүргүзүүгө аракет жасалгандыгында болуп саналат. Тактап айтканда, диссертацияда:

1. Көөнө диний ишенимдер боюнча эпостун мисалында деталдаштырылган талдоо жүргүзүлөт;

2. Көөнө диний ишенимдердин фольклордук аспектилери каралат, алардын мазмуну, структурасы ачылып берилет;

3. Көөнө диний ишенимдердин атрибутикасы классификацияланат, б.а. мифология, жөрөлгөлөр, салт-санаалар, символдор эске алынат;

4. Тотемизмдин “Манас” эпосунун сюжетинде эң көөнө ишеним катары уруунун келип чыгышына байланыштуу көрсөтүлүшү белгиленет;

5. Анимизмдин байыркы аң-сезимдик маңызы эпостун сюжетинин мисалында көрсөтүлөт;

6. Шаманизмдин ритуалдык-фольклордук, культтук-жөрөлгөлүк мааниси эпикалык мотив тутумунда ачылып берилет;

7. Фетишизмдин эпикалык мотив катары эпосто берилиш өзгөчөлүктөрү белгиленет;

8. Теңирчилик ишениминин дин катары келишин тактоого байланыштуу объективдүү тарыхый себептери каралат;

9. Теңирчилик жана исламдын салттуу ишеним жана дүйнөлүк дин катары синкреттешүүсүнүн жана өз ара таасиринин тажрыйбасы эпостун мисалында иликтенет.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Бул изилдөөнүн илимий тыянактары, табылгалары жалпы эле кыргыз фольклорундагы эпосторду эпикалык өңүттө иликтөө проблемалары боюнча мындан кийин жүргүзүлүүчү изилдөөлөргө теориялык көмөк, багыт болуп бере алат.

Диссертациялык иштен алынган натыйжалардын практикалык мааниси анын негизги жоболору кыргыз элинин көөнө диний ишенимдерин андан ары тереңдетип изилдөө жараянында колдонууга болооруна байланыштуу. Изилдөөнүн темасы окумуштуулар чөйрөсүнүн жана коомчулуктун кызыгууларын жаратат. Дин, маданият чөйрөсүндөгү саясат азыркы мезгилде объективдүү, илимий негизделген, перспективдүү жоболорго муктаж. Ошондуктан, каралып жаткан маселенин практикалык мааниси орчундуу.

Коргоого алып чыккан негизги жоболор:

1. “Манас” эпосундагы көөнө диний ишенимдердин эпикалык мотив катары келишин системалуу түрдө иликтеп, алардын эпостун сюжет курулушундагы ролун аныктайт;

2. Окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү көөнө диний ишенимдердин мазмунуна жана баалуулуктарына байланыштуу пикирлерин, берген бааларын карап чыгып, аларда көөнө диний ишенимдердин мифологиясына жетиштүү көңүл бөлүнүүсүнө сереп салынат, алсак, дүйнөнүн жаралышы, ааламдын, адамдын жаратылышы ж.б.;

3. Түрк-моңгол элдеринин маданиятындагы, анын ичинде фольклорундагы тотемизм, анимизм, шаманизм жана фетишизм, теңирчиликтин, айырмасын, эпостогу ордун белгилейт;

4. Теңирчилик айрым диний булактарда бардык түрк-моңгол элдеринин дүйнө таанымкатары эсептелгени жана анын бул элдерди маданий жана руханий жактан бириктирүүчү универсалдуу кубулуш экендиги “Манас” эпосунун мисалында көрсөтүлөт;

5. Көөнө диндер феномени көптөгөн кылымдар бою түрк-моңгол элдерин уюштуруучу жана бириктирүүчү күч катары болуп келгендиги, айрыкча, орто кылымдардагы буддизм, христиан дини жана исламга караганда эффективдүүлүгүн сыпаттайт;

6. Орто кылымдарда теңирчилик ишениминин дүйнөлүк диндер тарабынан акырындап сүрүлүп чыга башташы белгиленип, бирок, кыргыз элинде ушул күнгө чейин анын салттары жана ритуалдары сакталат;

7. Түрк элдериндеги, анын ичиндеги кыргыз элиндеги теңирчилик жана исламдын синкретизми ачыкталып, мусулман догмасынын жана Көк Теңирдин алдындагы бирдиктүү кудайга ишенүүгө негизделген көөнө ишенимдин айкалышып жашоосу эпостун мисалында көрүнөт.

Изилдөөнүн методдору. Диссертациянын темасын ачууда изилдөөнүн салыштырма-типологиялык, салыштырма-тарыхый, сыпаттама методдору колдонулду.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары жана жоболору темага тиешелүү илимий-теориялык, фактылык материалдарды жана көөнө диний ишенимдердин дүйнө таанымдыкмаңызын фольклордук-тарыхый планда талдоого негизделип, кыргыз элинин эпикалык мурасы “Манас” эпосун ар тараптуу изилдөөгө кошулган изденүүчүнүн жекече салым болуп саналат.

Диссертациянын натыйжаларынын апробациясы. Республикалык жана эл аралык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда изилдөөнүн негизги мазмуну боюнча конкреттүү баяндамалар жасалган. Ошондой эле РИНЦ тутумунда жана “Open journal of modern linguistics (Web of Sciences)” журналдарына илимий макалалар жарык көрдү.

Диссертациянын натыйжаларынын публикацияларда чагылтылуу толуктугу. Изилдөөнүн негизги жоболору 12 (он эки) публикацияда ачылып берилген. Тема боюнча жарык көргөн эмгектердин жалпы көлөмү 6,2 басма табакты түзөт.

Диссертациянын түзүмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, он бир параграфтан, главалар боюнча кыскача корутундулардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, айрым сөздөрдүн

түшүндүрмөсүнөн, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин негизги бөлүмүнүн көлөмү 167 (жүз алтымыш жети) бетти, адабияттардын тизмеси менен тиркемелер кошулгандагы жалпы көлөмү –188 (жүз сексен сегиз) бетти түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын негизделиши, актуалдуулугу, изилдениш деңгээли, максат, милдеттери, илимий жаңылыгы, илимий-практикалык мааниси көрсөтүлдү. Ошондой эле, коргоого сунуш кылынган негизги жоболор белгиленип, диссертациянын материалдарынын апробациясы жөнүндө маалымат берилип, изденүүчүнүн жеке салымы жана алынган натыйжалар аныкталды.

Илимий иштин биринчи главасы **“Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди эпикалык аспектте изилдөөнүн илимий-теориялык негиздери** деп аталып, эки параграфтан турат.

1.1. “Манас” эпосундагы көөнө мотивдердин фольклор таануу жана башка илимдерде изилденүүсүнө сереп” деп аталып, анда фольклористикада, манастануу илиминде, жана ага канаатташ башка илимдерде көөнө диний эпикалык мотивдер салаасынын түптөлүүсүнө жана өнүгүүсүнө экскурс жасалат, көрүнүктүү фольклор таануучулар жана алардын маанилүү эмгектери кыскача талданат, бул багытта Кыргызстанда ж.б. өлкөлөрдө жарык көргөн эмгектерге сереп салынат. Жалпы фольклор таануучулук жана эпос жанры, анын табияты тууралуу чет өлкөлүк окумуштуулар фундаменталдык изилдөөлөрүн жаратып кетишти.

Бул жаатта фольклор таанууда гана эмес, тил илими, этнография, философия илимдеринде да бир топ эмгектер жаратылган. Мындан улам, “Манас” эпосуна карата социалдык-гуманитардык илимдерде кызыгуу зор экендигин байкоого болот.

Эпос жанрында, анын ичинде “Манас” эпосунун С.Каралаевдин жана Б.Сазановдун айтуусундагы сюжеттик тутумунда эпос калыптана баштагандан бери жашап келе жаткан, элдин байыркы дүйнө таанымын көркөм чагылдырган көөнө мотивдер чыгарманын өзөгүн сактоочу элементтерден болуп саналат. Алардын бири катары көөнө диний ишенимдер эпостун идеялык-композициялык курулушунда өзүнчө жүк көтөрүп, анын архаикалуулук белгилерин ачыктап турат. Исламга чейинки көөнө диний ишенимдердин дүйнөлүк фольклордо кездешүүсү аны ареалынын кеңдиги бул мотивдердин жалпы адамзаттык маанисин белгилейт. Көчмөн цивилизациядагы кыргыз эли аталган ишенимдерди узак доорлор тутунуп келишкен.

1.2. “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди эпикалык аспектте изилдөө кыргыз фольклористикасынын келечектүү багыты катары” деп аталып, мында эпосту эпикалык поэтиканын аспекти менен изилдөө зарылдыгы белгиленип, буга себеп болгон жагдайлар аныкталат.

“Манас” эпосуна кылымдар бою калыптанган көөнө катмарлардын тутумунда жашаган эпикалык мотивдер мүнөздүү. Аталган эпикалык мотивдерди сюжеттик, поэтикалык жагдайда диний ишенимдик мотивдердин өңүтүнөн иликтөө көптөгөн кызыктуу илимий жаңы жагдайлардын келип чыгуусуна түрткү болот. Бул архаикалык мотивдер эпостун жаралышынан тартып биздин күндөргө чейин жетип келген үлгүлөрүнө чейин эпостун өзөгүн түзүүчү уңгу катары сакталып келген. Аларды илимий айлампага салып ар тараптуу изилдөө этностун, жалпы эле түрк тилдүү элдердин дүйнө таанымын тереңдетип андап-билүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Ошентип, “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди эпикалык аспектте иликтөө менен алардын фольклор таануу жана башка илимдерде изилденүүсүнө сереп салдык жана эпостогу көөнө мотивдерди аталган аспектте изилдөө кыргыз фольклористикасынын келечектүү багыты катары келерин ачыктоого аракеттендик.

“Манас” эпосундагы жалпы адамзаттык баалуулуктар, философиялык ой жорумдар кыргыз фольклористикасында эпикалык аспекттеги изилдөөлөрдүн бүтүндөй бир тизмеги үчүн объект болуп бере алат. Бул багытта изилдөөлөрдү жүргүзүү кыргыз фольклор таануусунда андагы эпостаануу салаасынын илимий-теориялык жактан кыйла күчтөөнүүсүнө олуттуу өбөлгө түзөт.

Жыйынтык. “Манас” эпосундагы эпикалык мотивдерге арналган эмгектер арбын. Аларда эпикалык мотивдер түрдүү тематикалык, проблематикалык ыңгайларда изилденген. Эпоско фольклористтер гана эмес, тилчилер, этнографтар, философтор да кайрылып, мазмундуу изилдөөлөр жасашкан. Ошол эле учурда фольклор таанууда эпостогу көөнө диний мотивдерди эпикалык поэтиканын аспектисинде изилдөө зарылдыгы күн тартибинде турат. Бул багытта изилдөөлөрдү алып баруу эпостаануу тармагынын жаңы горизонтторун ачары шексиз.

“Манас” эпосундагы көөнө диний ишенимдерди эпикалык аспектте изилдөөнүн объектиси, предмети, методологиясы жана материалдары” деген экинчи глава диссертациянын объектисин жана предметин, материалдарын, колдонулган усулдарын, методологиясын сыпаттоого арналды. Бул глава үч параграфтан турат.

2.1. “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди эпикалык өңүттө изилдөөнүн объектиси жана предмети” деген аталыштагы бул параграфта эпостогу көөнө диний мотивдер эпикалык аспектидеги фольклор таануучулук изилдөөнүн объектиси жана предмети боло алары аныкталды.

Алгач, талапка ылайык изилдөөбүздүн объектисин аныктап алсак, диссертациянын негизги объектисин “Манас” эпосунун канондук тексттери түзөт, иште эпостун С.Каралаев менен Б.Сазановдун айтуусундагы варианттарына басым жасалды. Биз эң ириде ушул материалдарга изилдөө объектиси катары таянуу менен өз изилдөөбүздүн максатын жана милдеттерин ырааттуу түрдө жүзөгө ашырабыз. Ошондой эле, “Манас” эпосун өздөрүнүн изилдөөлөрүнүн объектиси менен предметине айлантышкан абройлуу окумуштуулардын маанилүү илимий-теориялык

эмгектерин да илимий булак катары пайдаланып, ылайыгына жараша изилдөө объектисине тартабыз.

Изилдөөбүздүн **негизги предметин** залкар “Манас” эпосунун көөнө эпикалык сюжети, алардын татаал карым-катнашы, көөнө диний мотивдердин айкалышуусу жана чырмалышуусу көрсөтүлгөнү түзүп турат. Изилдөөнүн предметине эпостогу архаикалык мотивдердин алынышы алардын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн ичкериден тереңдетип ачуу мүмкүнчүлүгүн берет. Мына ушул жагдай бизге “Манас” эпосунда көөнө элдик диний ишенимдердин сюжеттик тутумда дүйнөтаанымдык орду бар экенин илимий негизде талдоого алууга жана аныктоого, айкындоого шарт түзөт.

Изилдөөнүн илимий проблемасы - “Манас” эпосундагы көөнө диний ишенимдердин эпикалык мотив катары келишин, алардын эпостун сюжет курулмасындагы ордун, маанисин, кыргыз дүйнө таанымындагы маңызын ачуу аракетинде илимий талдоо жүргүзүү болуп саналат. Мында эпостогу көөнө ишенимдер өз боюнда жалпы адамзаттык дүйнөтаанымдын элдик диний ишенимдерге негизделген руханий баалуулуктарын алып жүрөөрүнө басым жасалат. Албетте, бул көрүнүш окумуштуулардын изилдөөлөрүндө көз жаздымда калган эмес, бирок, алар эпостогу аталган сюжеттик мотивдерге карата комплекстүү поэтикалык талдоо жасоого, изилдөө жүргүзүүгө чейинки деңгээлге өнүгүп жеткен эмес.

Биздин изилдөөбүздүн негизги материалын түзгөн “Манас” эпосундагы көөнө диний ишенимдерге кайрылсак, **тотемизм** адам баласы жаныбарлар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыккан, аларга боордош жаныбар катары кароо менен айрым жаныбарларды өзгөчө урматтап, аларды колдоочу, пир тутунуу түшүнүгүнө байланыштуу, бул көөнө ишенимден адамдын табият менен ымалада, гармонияда жашоого умтулган көөнө аң-сезимдик ынанымын байкайбыз. Тотем жаныбардын этин жесе анын колдоочу күчү өзүнө өтөрү тууралуу элдик көөнө ишенимге ылайык талгак болгон Чыйырды: Шер этин таап алсам – деп, / Казаныма салсам – деп, / Мыктап жатып тойсом – деп, эңсейт [Каралаев, С. “Манас” [Текст]: эпос / С.Каралаев. - Б.: Турар, 2010. – 62-б.]. Б.Сазановдо: Колдоп жүрчү сыймыгы / Бүт көрүндү көзүнө... / / Жолборс пери чамынып / Эки түгөй ак шумкар / Үстү жактан тебишип [Сазанов, Б. “Семетей” [Текст], 2-китеп, Б.: Бийиктик плюс, 2017, 106-б.], деп берилип тотемдик колдоочу жаныбарлар катары келет. **Анимизм** табияттагы материалдык жана материалдык эмес заттарды, кубулуштарды башкарып турган кереметтүү күч бар деген түшүнүккө негизделип, “Манас” эпосунда анимисттик түшүнүктөр С.Каралаевдин вариантында баатырдын колдогону Кожосан, кырк чилтен деп берилсе, Б.Сазановдо Жакыптын Алтайда Баба дыйкандан колдоо таап мол түшүм алып байыганы берилет, мында дыйканчылыктын пиринин колдоочу рух катары келүүсү тууралуу көөнө ишеним сакталган. Ошондой эле колдоочу аксакалдын образы учурайт: Жакыптын баягы ак сакалдуу кишиси / Калайыктан кеп сурайт / Атын мен коёюн деп сурайт [Сазанов, Б. “Манас” [Текст], 1-китеп, Б.: Бийиктик плюс, 2017, 31-б.]. Мында ак сакалдуу киши Жакыпты дайым

колдоочу рух катары берилет. Ал эми **шаманизмде** бакшы, шамандар, же Энесай кыргыздарынын сөзү менен айтканда, камдар адамдар менен кудайдын, ата-бабалардын арбактарынын ортосундагы аларды байланыштыруучу, адамдарды оорудан, кырсыктан арачалап калуучу өткөргүчтүк, ортомчулук милдетти аткарышкан. Аталган варианттарда шамандык ритуалдар менен бирге берилген эпизоддор арбын. Маселен, ысырыктоо, мазар жерлерге сыйынуу, көзү өткөн рухтарга кайрылуу кездешет. Мисалы, **Фетишизмде** жансыз предметтерге ыйык колдоочулук касиет ыйгаруу менен ар катары эсептелип, диний ритуалдарды аткаруу менен кызматын ага ишенүү, аны бел тутуу түшүнүгүнө байланыштуу. Алсак, эпосто Чубак, Бокмурун сыяктуу каармандарга бала кезинде тумар тагуу, ошондой эле кут түшүнүгү ж.б. бар: Карап жатса асманды / Асмандан болсо кут түштү... Алты жашар баланын башына куту орноптур... / Баланын атын укса Манас дейт [Сазанов, Б. “Манас” [Текст], 1-китеп, Б.: Бийиктик плюс, 2017, 31-32-б.]. Кут түшүнүгү мында Көк Теңирден жарык нур менен түшүүчү нерсе катары берилет, аны ак чүрпөккө тосуп алышып ыйык нерсе катары сакташканы эскертилет. Булардын ичинен теңирчилик түшүнүгү эпосто өзүнүн масштабдуулугу, абстракциясы, бир кудайга табынуунун келип чыгышы менен айырмаланат: Коросонго кой айтып / Баабединге бата айтып: Өлгөн менен арман жок / Менде кенедей арман калган жок / Айлансам болот Теңирге! [Каралаев, С. “Манас” [Текст]: эпос / С.Каралаев. - Б.: Турар, 2010. – 791-б.].

Жыйынтыктап айтканда, биздин изилдөө фольклор таануу, этнография жана дин таануунун интеграциясынын үлгүсү десек болот. Ошентип, биз изилдөөнүн объектиси катары караган “Манас” эпосунда терең жана көп маанилүү элдик фольклордогу көөнө диний ишенимдерден турган эпикалык предмет бар. Аны эпиканын методологиясын фольклор таануунун принциптерине айкалыштырып изилдөө менен жакшы илимий натыйжаларга жетише алабыз.

2.2. “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди эпикалык аспектте изилдөөнүн методологиясы жана методдору” аттуу параграфта диссертациянын темасын ачууда изилдөөнүн салыштырма-типологиялык, салыштырма-тарыхый, сыпаттама методдору колдонулгандыгы белгиленет. Ал эми методология колдонмо мааниде изденүүчү иликтөөсүнүн алкагында таяна турган изилдөө ишмердүүлүгүнүн принциптеринин жана ыкмаларынын системасы экендиги белгилүү. Өзүбүздүн изилдөөбүздө көөнө диний мотивдер менен “Манас” эпосун тыгыз бирдикте айкалыштырып карайбыз, алар аркылуу эпикалык мотивдердин улуу эпостогу сюжет куруучу функциясын, андагы каармандардын ошол доорлордогу аң-сезимдик деңгээлдеги көөнө ынанымдык өзгөчөлүктөрүн аныктоого жетишебиз. Фольклордук чыгармачылыкка карата изилдөөчүлүк мамилени “Манас” эпосундагы көөнө диний ишенимдердин материалында жүзөгө ашырууда аны илимий негиздеп берүү талап кылынат. Бул үчүн эпикалык чыгармачылыктын мүмкүнчүлүктөрүнө да, “Манас” эпосундагы элдик диний көз караштардын идеялык, мазмундук бөтөнчөлүктөрүнө да кеңири токтолууга туура келет.

Илимдеги байыркы диний ишенимдер тууралуу элестетүүлөр, түшүнүктөр акыркы мезгилдерде белгилүү деңгээлде улам ылдамдап өзгөрүүдө. Биз изилдөөдө методологиялык жагдайда чет элдик жана ата мекендик илимпоздордун темага байланыштуу жазган эмгектерине таяндык. Алсак, орус фольклористикасын түптөгөн окумуштуулардан В.Я.Пропп (1998), Е.М. Мелетинский (1963), В.М. Жирмунский (1974) ж.б., ата мекендик илимпоздордон Э. Абдылдаев (1981), Р.З. Кыдырбаева (1996), И.Б. Молдобаевдердин (1989) эмгектери диссертациялык ишибизди жазууда таяныч, багыт берүүчү өрнөк болду. Кыргыз фольклористикасында бул багыттагы иштер акырындап колго алынып келген. Алсак, фольклорист Р.З.Кыдырбаева эпостун доорлорду, кылымдарды басып өткөн жолунда пайда болгон катмарланууларды баса белгилөө менен анын оозеки табиятына байланыштуу келип чыккан бул өзгөчөлүктөрүнө кеңири токтолгон. Ошондой эле эпостун жоголбой сакталып, биздин күндөргө жетип келүүсүндөгү айтуучулук өнөрдүн маанисин ачып көрсөткөн. Ал эми эпостогу көөнө диний мотивдер алгачкы адамзаттык ой жүгүртүүнүн бир салаасы катары эсептелерин белгилеген. Илимпоздун пикири боюнча “Манас” эпосундагы көөнө катмарлар эпостогу көөнө мотивдердин, сюжеттердин, образдардын жана көркөм туюнтуу каражаттарынын системасынан түзүлөт. “Манас” жанрдык-стадиялык жагынан негизинен тарыхый-баатырдык эпоско жатса да, анын айрым үлгүлөрү, айрыкча Кыргызстандын түштүгүнөн жазылып алынган варианттардын (Б.Султанов, М.Акбаев, А.Ташов, А.Тажимаева ж.б.) сюжеттик курамы, образдары, көркөм сөз каражаттары жана алардын тарыхый-филологиялык өзгөчөлүгү боюнча көөнө баатырдык эпостордун катарына кирет. Көөнө катмар жана архаикалык мотивдер дегенде эпикалык чыгармачылыктын мифологиялык, тарыхый-баатырдык жана андан кийинки этаптарына таандык чыгармалардын поэтикалык түзүлүшүнөн орун тапкан, анын мазмунунда тарыхый баатырдык теманы көркөм чагылдыруу үчүн кызмат кылган көөнө, мифологиялык (тотемдик, шамандык, анимисттик, фетиштик ж.б.) мотивдер, сюжеттер, эпизоддор, образдар жана көркөм сөз каражаттарынын тутумун түшүнөрүбүз белгиленет [Кыдырбаева Р. З. Эпос “Манас”. Генезис. Поэтика. Сказительство. – Бишкек: Шам, 1996].

Ал эми окумуштуу С.М. Абрамзон өзүнүн этнографиялык пландагы изилдөөлөрүндө көөнө диний ишенимдердин кийинки кылымдарда кыргыз эли салттуу тутунган ислам дини менен синкреттешип жашап жаткандыгын каада-салттык жагдайдагы мисалдарда ачып берет, мындан элдик аң-сезимде байыркы доорлордо кирген эски жана кийинки доорлордо кирген түшүнүктөр шайкеш сакталып келе жаткандыгы байкаларын белгилейт [Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990].

Окумуштуу И.Б. Молдобаев “Манас” эпосун тарыхый-этнографиялык багытта талдоого алуу менен бирге байыркы диний түшүнүктөр боюнча да жазма булактарга кайрылуу менен өзү изилдөөгө алган проблематикага байланыштуу токтолуп кеткен жана аларды түрктүлдүү элдердин

этнографиялык мисалында салыштырмалуу талдоого алган [Молдобаев, И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа. – Фрунзе: Илим, 1989].

Фольклорист Жамгырчиева Г.Т. кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдерди изилдөөгө арналган эмгегинде “Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпосторундагы сюжеттин тутумунда кездешкен архаикалык мотивдерди мифологиялык, архаикалык өнүттө иликтөөгө алган. Алардын эпостордун калыптанышындагы, идеялык-тематикалык мазмунундагы ордун ачып берген. Өзүнүн изилдөө багытына карай көөнө диний мотивдердин эпикалык жагдайдагы өзгөчөлүктөрүнө айрым талдоолорду да жүргүзгөн [Жамгырчиева Г.Т. Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпостору боюнча). – Ош: Кагаз ресурстары, 2015].

Ал эми Н.Х. Бекмухамедованын “Эпос “Манас”: проблемы онейротопики и визионотопики (структура, функции, символика)” (2018) деген эмгегинде “Манас” эпосундагы түш көрүү жана аян көрүү мотивдеринин поэтикасы маселеси изилденип, аталган мотивдердин структурасы жана эпостун тутумунда аткарган кызматы, типологиясы, мифтик-поэтикалык символиканы үйрөнүүдө алардын салттуу көркөм каражат катары келиши, улуттук аң-сезимдеги архетиптерди бекемдөөдөгү мааниси аныкталган. Түш көрүү жана аян берүү көрүнүштөрүн изилдөө авторго эпостун көркөм чындыгынын өзгөчөлүгүн ачууга жана дүйнөнүн эпикалык моделинин мейкиндик чектерин аныктоого мүмкүнчүлүк берген. Бул изилдөөдө окумуштуу тотемизм жана шаманизм көөнө ишенимдерине өзүнүн илимий изилдөө багытына байланыштуу айрым токтолуп кеткен. Эмгекте түш көрүү феноменине байланыштуу шамандар жана манасчылардын кесипкөй түш көрүүлөрү салыштырылып, манасчылардын аян алуусу каралган. Ошондой эле онейротопикага байланыштуу Байтеректин, Чынардын образ-символдору тууралуу маалымат берилет [20, 364-б].

Акыркы мезгилдеги изилдөөлөрдөн Н. А. Маничкиндин “Шаманизм и духовно-магические практики кыргызов” (2019) аттуу эмгеги бакшылык салтындагы кыргыз шаманизмине арналып этнологиялык аспектиде шаманизмди руханий-магиялык планда ачып берген эмгек катары белгилүү болду. Анда шаманизмге байланыштуу руханий-магиялык практика, ритуалдык тексттер жана кыргыздардын сакралдык элестөөлөрү каралат. Кыргыз шаманизмин этно-маданий контексте аңдоо менен автор сакралдык практиканын экзистенциалдык маани жана үрп-адаттык көркөм өзгөчөлүктөр менен мифопоэтикалык толукталышын байланыштырат. Ошондой эле социалдык-тарыхый трансформацияларды баштан кечирүү менен өзгөрүлүп, кыргыздардын салттуу сакралдык практикалары жана билимдери өзүнүн маданий маанисин, руханий баалуулугун биздин күндөрдө дагы сактап келе жаткандыгын ачып көрсөтөт. Бул эмгекте кыргыз элиндеги бакшылык өнөр, алардын ак жана кара бакшы болуп бөлүнүшү, өзгөчөлүктөрү, бакшылык өнөрдүн кийинки доорлордо ислам дини тарабынан сүрүлүп чыгарылышы тууралуу сөз болот. Думана түшүнүгү жөнүндө иликтөө жүргүзүлүп, анын шаманизм жана суфизмдин ортосундагы мааниси белгиленет.

Кыргыздардагы куучулук кесибинин турмуштагы орду, ошондой эле касиеттүү өсүмдүктөр жана сокралдык жаныбарлар тууралуу кызыктуу материалдар менен жабдылган [68, 264-б.]

Биз окумуштуулардын илимий-теориялык көз караштарына ылайыгына жараша таянуу менен өз изилдөөбүздү эпикалык поэтиканын аспектисинен алып бардык.

Жыйынтыктап айтканда, биздин изилдөөнүн **методологиясы** орус жана ата мекендик окумуштуулардын чыгармачыл изденүүлөрүндөгү, эпостун эпикалык поэтикасындагы элдик көөнө диний ишенимдердин дүйнөтаанымдык жана сюжеттик тутумдагы маани-маңызы тууралуу идеяларга негизделди. Мындан сырткары, белгилүү фольклорист окумуштуулардын “Манас” эпосундагы элдик дүйнөтаанымдык, руханий көз караштар жөнүндөгү ой-пикирлери эпостогу көөнө элдик диний ишенимдердин өзгөчөлүктөрүн ачуу үчүн зарыл илимий-теориялык, методологиялык өбөлгө катары колдонулду.

2.3. “Изилдөөнүн негизги материалдарына кыскача адабий-теориялык экскурс” деген параграфта кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын ири жанры болгон эпосто, анын ичинен биз иликтөөгө алган “Манас” эпосунда архаикалык мотивдер сакталып калгандыгы, алар сюжет курууда, образдарды түзүүдө кызмат өтөп, чыгарманын идеялык жүгүн көтөрүүдө көмөк болуп, композициялык түзүлүшүндө мааниге ээ экендиги белгиленет. Аларга эпостогу мифтик, жомоктук сюжеттер, кейипкерлер, салттуу сюжеттик көөнө мотивдер, атап айтканда, баатырдын укмуштуу төрөлүшү, ага ат коюу, адаттан тыш тез өсүүсү, эрдиктери, баатырдык үйлөнүү ж.б. кирет. Ошондой эле элдик көөнө ишенимдерге негизделген диний-конфессионалдык мотивдердин эпосто эпикалык салттуу мотив катары өз орду бар. Алар башка көөнө сюжеттик мотивдердин катарында эпостун түптөлүшүнөн бери карай жашап келет. Дин адамзат аң-сезиминин өнүгүшүндөгү өзгөчө формасы болуп, анын тарыхында көптөгөн баскычтардан өткөндүгү, ал миндеген жылдар бою өнүккөн жана татаалдашып жүрүп олтурганкөз караштардын системасы экендиги талдоого алынат. Кыргыз элиндеги көөнө диний-культтук элестөөлөр, түшүнүктөр жалпы маданий, адабий-эстетикалык диний-конфессионалдык таанымдын бирдиктүү методологиялык контекстинде өнүккөн. Элдин көркөм сөз искусствосунда бул мотивдердин эстетикалык чагылышы анын коомдук руханий турмуштан тапкан өзгөчө ордун, адамдын жан-дүйнөсүндөгү муктаждыкты толтуруучу маанисин белгилейт. Адамзаттык аң-сезимдин бир формасы болгон диний ишенимдер адамдын жаралышынан тартып анын бул жашоого келүүдөгү миссиясына чейинки өздүгүн аныктоого, өзүн таанып-билүүсүнө байланыштуу келип чыккан зарылдык десек болот.

Жыйынтыктай келсек, ар кандай улуттун элдик оозеки чыгармачылыгы жалпы адамзатка мүнөздүү болгон диний-мифологиялык башаттарга барып такалат, башкача айтканда, элдин көркөм сөз өнөрү эзелки доорлордо адамзаттын алгачкы жамааттык доорунда аң-сезимдик деңгээлде жашаган көөнө диний ишенимдерден, мифтерден өзөк алган. Биз изилдөө объектиси

катары алган “Манас” эпосундагы байыркы диний мотивдердин эпосто кездешүүсү, аны жараткан кыргыз элинин дүйнөдөгү эзелки элдерден экендигине түздөн-түз байланыштуу. Ошондуктан элибиздин эпикалык ойлоосунда, анын туундусу катары эпосто диний ишенимдик байыркы катмарлардын белгилери сакталып калган.

Жыйынтык. Эпос жанрында, анын ичинде “Манастагы” сюжеттик тутумда эпос калыптана баштагандан бери жашап келе жаткан, элдин байыркы дүйнө таанымдын көркөм чагылдырган көөнө мотивдер чыгарманын өзөгүн сактоочу элементтерден болуп саналат. Алардын бири катары көөнө диний ишенимдер эпостун идеялык-композициялык курулушунда өзүнчө жүк көтөрүп, анын архаикалуулук белгилерин ачыктап турат. Исламга чейинки көөнө диний ишенимдердин дүйнөлүк фольклордо кездешүүсү, анын ареалынын кеңдиги бул мотивдердин жалпы адамзаттык маанисин белгилейт. Көчмөн цивилизациядагы кыргыз эли аталган ишенимдерди узак доорлордон бери тутунуп келишкен.

Үчүнчү глава “Манас” эпосундагы байыркы диний ишенимдердин эпикалык мотив катары берилиши” деп аталып, алты параграфтан турат. Мында эпосто эпикалык мотив делип эсептелген элдик көөнө диний ишенимдердин мазмуну, табияты, өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз болот. Адамзаттын жашоосунун алгачкы доорлорунда, тактап айтканда, баштапкы жамааттык коомдо эле келип чыккан **тотемизм** адамды жаныбардан бөлүп карабайт, аларды бир тууган деп эсептеп, айрымдарын түпкү бабасы катары санап, ага сыйынып урматтаган дүйнөтаанымдын бөлүгүн билдирет жана эпосто көркөм чагылдырылган. **Анимизм** диний көз караш катары дүйнөлүк ири диндердин бардыгында кездешкен жаратылыштагы бардык нерселерде бар, аларды башкара турган кереметтүү рух, жан бар экендиги тууралуу ишенимди билдирип эпостук сюжетте өз ордун тапкан, **шаманизм** табият менен адамдын гармониялуу жашоосуна багытталган ритуалдык иш-аракеттерге негизделген элдик ишеним катары “Манас” эпосунда сюжетти өнүктүрүүчү функцияны аткарат, ал эми **фетишизм** болсо жансыз заттарда да адамга жардам берүүчү өзгөчө энергетикалык күч-кубат бар деген түшүнүккө негизделет жана эпостун өзөк окуяларында, маселен, “Көкөтөй хандын ашы”, “Чоң казат” ж.б. окуяларында тыгыз чагылдырылат. **Теңирчилик** диний ишеними байыркы көчмөн цивилизациянын жашоо образына ылайыкташкан эркин көчмөн духту чагылдырган элдик көөнө дүйнөтаанымдык көз караш болуп чыгармада туруктуу сакталып калган. Булардын ар бирине өзүнчө токтолобуз.

3.1. “Манас” эпосундагы исламга чейинки диний ишенимдердин эпосто эпикалык мотив катары кездешүүсү. Тотемизм ишениминин эпосто берилиши” деген параграфта тотемизмдин уруучулук коомдогу диний ишенимдердин жана каадалардын жыйындысы, диндин байыркы формасы экендигине көңүл бурулат. *Анын негизги өзгөчөлүгү катары адамдардын тигил же бул уруунун, жаныбарлардын пайда болушун, тегин айрым жаныбарлар, өсүмдүктөр менен тикеден-тике байланыштуу түшүндүрүү, анын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенүү болуп саналат.* Мезгилдин

өтүшү менен айрым тотемдик түшүнүктөр кыскарып туруктуу эпитетке айланып калгандыгы көрүнөт. Көөнө ишенимдердин ичинен ар түрдүү топтогу адамдардын кандайдыр бир түрдөгү жаныбарлар, өсүмдүктөр, ал түгүл кубулуштар жана нерселер менен жалпы келип чыгуу тектери бир экендигине жана кандаштык туугандыгына болгон ишенимге негизделген тотемизм өзгөчө орунду ээлейт:

*Бир мүчөлүн карасаң
Комдонуп жаткан көк жолборс.
Кара чаар кабылан
Капталында чамынып,
Чолок көк жал арслан
Оң жагында камынып,
Асмандан али кара куш Зымырык
Азыр эңип кетчүдөй
Арбайтып бутун салыптыр.
Колдогону бир тогуз,
Коржоктотуп Манасты
Колдоп жаткан кези экен,
Телегейи тең экен,
Өзү шай колдогон шер экен!*

*Канкорго кудай бериптир,
Беш кытайдын кер кайып,
Өзү сүйүп келиптир.
Көк ала кулжа даң салып,
Кап туурадан келгени.
Кайып бири келгени,
Муну Чубак көрүптүр.
Качыргандан кайтпаган,
Чагарак куйрук чаар төш
Жолборс бор чамынып,
Кара кулак шерлери,
Туш-тушунан камынып.*

[Манас [Текст]: эпос / С.Каралаевдин варианты. – Бишкек: Турар, 2010. – 100-б].

[Манас [Текст]: баатырдык эпос /Б.Сазановдун варианты; А. Акматалиевдин жалпы ред. астында; түз. З.Кулбаракова. – Бишкек: [б-сыз], 2017. – 212-б].

Мисалдардан байкалгандай, байыркы чыгыш түрк Орхон,Эне-Сай жазууларында кыргыз жана башкатүрк элдери тарабынан тотем катарында урматталган жаныбар илбирс менен бөрү ж.б.жаныбарлар айтылат, бул салттуу түшүнүк “Манас” эпосунда да колдонулат. Эпостун башкы каарманы Манастын туруктуу эпитеттеринин бири “көк жал”, “көк бөрү” болуп берилет. Кошойдун кыргыздарды “кырк уруу бөрү” сыпатында мүнөздөшү, Манастын көк бөрү болуп кубулган кырк чилтенге жолугушу, анын батасын алып, дайыма колдоого ээ болуп жүрүшү өңдөнгөн мотивдер байыркы тотемдик ишенимдин эпостун жалпы мазмунуна, көркөмдүк деңгээлине образдык системасына белгилүү таасир тийгизгенин күбөлөйт.

3.2. “Анимизм, ага байланыштуу ишенимдин эпосто көркөм чагылышы” деген аталыштагы экинчи параграфта эпостогу көөнө диний ишенимдердин ичинен анимизм кеңири кездешкени жана байыркылыгы менен айырмаланары көрсөтүлөт. Диний ишенимдердин түпкү жаралышында адамзаттын алгачкы жамааттык коомдогу баёо аң-сезими өзөк болуп, өзүн курчап турган чөйрөдөгү түрдүү кубулуштарды көөнө ишенимдин негизинде түшүндүрүүсү берилген, б. а., диний ишенимдер дүйнөнү таанып-билүүнүн илимге чейинки көз караштарын синкреттик биримдигинен түзүлгөн. “Манапта” алгачкы диндик көз караштардын элементтерин, анын ичинде анимизмдин белгилерин байкоого болот:

*Кол алышып турду эми
Аты Кызыр дубана:
“Колдодум” деп, Манаска
Ичинен ыпча тон берди,
Кырк чилтендин баарысы,
Шай ата бааштык карысы
Кыдырата кол берди!*

[Манас [Текст]: эпос /
С.Каралаевдин варианты. –
Бишкек: Турар, 2010. – 161 б].

*Соогат-соогат, Алмамбет,
Көк жал аттанып чыксаң жол
болсун,
Жол болгондо мол болсун,
Кызыр болсун жолдошуң,
Пирлер сени колдосун.
Ошону айтып Акэркеч...*

[Манас [Текст]: баатырдык эпос
/Б.Сазановдун варианты; А.
Акматалиевдин жалпы ред.
астында; түз. З.Кулбаракова. –
Бишкек: [б-сыз], 2017. – 79 б].

Аталган диний ишеним кыргыз элинде эле эмес, тектеш түрк-монгол элдеринин фольклорунда да бирдей учурайт. *Анимизм - материалдык жана материалдык эмес бардык нерселер менен кубулуштар сыйкырдуу, керемет күчкө эгедер, алардын үстүнөнө башкарып турган жандардын бар экендигине карата ишеним болуп саналат.* Анимисттик көз караш боюнча бүт табият ак санатай, же кара санатай рухтар менен курчалган, бул күчтөр фантастикалык рухий күч катары эсептелет. Элде ошолордун ээсине арнап курмандык чалышкан. Анимисттик ойлоонун элементтери “Манас” эпосунда да орун алган. *Анимизмдин негизги жоболорунун бири - асман, жер жана суу ээсине, анын колдоочулугуна, зыян келтирүүчүлүгүнө ишенүү.* Манастын төрөлүшү Жакыптын Теңир ээсине бала сурап жалынуусу жана ага арнап мал союп курман чалуусу менен мотивдештирилет. Бул, маселен, эпостогу башкы каармандардын бири Эр Төштүккө байланыштуу окуяларда чагылдырылып, адам денеси менен жанынын айырмачылыгы, жандын түбөлүк өлбөстүгү, анын башка формада жашашы өңдүү түшүнүктөр да анимисттик ойлоонун табигый жемиши экендигин айгинелейт.

3.3. “Шаманизмдин байыркы элдик ишеним катарында эпосто берилиши” деген үчүнчү параграфта эпостогу шамандык ишенимдерге негизделген эпикалык мотивдерге токтолдук. Эпикалык мотив фольклордук чыгарманын өзөгүн түзгөн чакан бөлүк болуп саналары белгилүү. Эпос айтуучулук өнөр айрым белгилеринде, б.а. ырым-дарым жасоо, аба ырайын оңдоо, оору-сыркоону сакайтуу жаатында шамандык өнөргө да окшошуп кетет. Шамандар аталган иш-аракеттерди түздөн-түз милдети катары түшүнсө эпос айтуучулар бул нерселерди иштин жүрүшүндө өзүнөн-өзү келип чыгуучу кубулуш катары кабылдашат. Изилдөөчү М.Элиаденин пикири боюнча шаманизм экстатикалык жана терапевтикалык ыкмалардын жыйындысы катары келип, алардын максаты параллель, көзгө көрүнбөгөн дүйнөлөр менен байланышка чыгуу жана адамдардын аракеттерин башкарууда колдоого ээ болуу. Шаманизмдин элементтери практика жүзүндө бардык континенттердеги жана бардык маданий деңгээлдердеги диндерде учураганы менен анын “отурукташкан” жери Борбордук жана Түндүк Азия болуп саналат. “Шаман”

термини тунгус тилинен келип чыгып “сыйкырчы” дегенди туюнтат, ал эми жалпы түрк тилинде “кам” деп айтылат. Якуттар, кыргыздар, өзбектер, казактар жана монголдор башкача аталыштарды колдонушат. Мисалы, монголдор “бек” деп аташат, кыргыздарда болсо “бакшы”, “куучу” деген атоолор бар. Негизинен шаманизм диндин баштапкы формасы болуп, анын унгуусунда транс абалында шамандын рухтар менен баарлашуусуна негизделген ишеним жатат. Бул, албетте, оозеки чыгармачылыктын табияты менен да түшүндүрүлөт. Ошону менен катар эпосто жай таш түшүнүгү менен байланышкан окуялар кеңири кездешет:

*Карыкандын жай ташты,
Бир чөйчөктө кара суу,
Суф дедирип ургамын.
Жердин башын каккылап,
Үзөңгүнү чапкылап,
Үч кыйкырып, үч үйлөп,
Үч ышкырып турганда,
Кабагым бүркөп калганда
Асмандан булут сабоолоп,
Жердин бетин камоолоп...*

*Кырымдын уулу Мурадыл
Жай ташын сууга салганы
Жайлап туруп калганы.
Жай ташты көлгө урду дейт,
Жай дубасын күбүрөп,
Жайлап карап турду дейт,
Кара сууну уютуп,
Кайра колун сунду, дейт
Туруканын тунук көл,
Ого бетер тунду дейт!*

[Манас [Текст]: эпос /
С.Каралаевдин варианты. –
Бишкек: Турар, 2010. – 618 б].

[Сейтек [Текст]: эпос /
С.Каралаевдин варианты. –
Фрунзе: Адабият, 1989. – 5-китеп. –
194 б].

Мындагы мисалдарда жай ташты колдонуу менен шамандык ритуалды аткарып аба ырайын өзгөртүү жөнүндө баяндалып жатат. Шаманизмдеги башкы идея адам менен аны колдоочу же зыян келтирүүчү күчтөрдүн ортосундагы байланышка негизделгендигин байкоого болот.

3.4. “Фетиштик көз караштардын эпостук сюжетте көркөм чагылышы” деген параграфта “Манас” эпосундагы адамдарга тиешелүү сапаттарды буюмдарга, нерселерге ыйгарып, алардын кереметтүү күчүнө ынанган байыркы ишеним илимде фетишизм деп аталып, эпостордо көөнө мотив катары орун алгандыгын белгилеп көрсөтөт. **Фетишизм - адамдарга тиешелүү сапаттарды буюмдарга, нерселерге да таандык кылып, алардын кереметтүү күчүнө ишенген көз караш.** Фетиш нерселердин (мисалы: тумар, крест) адам тагдырына таасир берүүчү кереметине ишенүүдөн көрүнөт. Ал адамдарга гана мүнөздүү сапаттарды тигил же бул буюмга, нерсеге таандык кылып, алардын адаттан тыш керемети бар деген диний ишенимге таянган көз караш катары пайда болгон жана жашаган. Фетишизм көптөгөн элдердин коомдук аң-сезиминде туруктуу орун алып, алардын материалдык жана маданий өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген. Диний мифологиялык мындай түшүнүктөр менен ишенимдер кыргыз элинде да жашап келген жана анын калдыктарын “Манас” эпосунан кеңири жолуктурууга болот:

*Алтымыш катын кошокчу
Тул салдырып берди эми.
Ал күнү Сайкал конгондо
Таң кашкайып сүргөндө,
Ордого жарык тийгенде,
Эр Болот ыйман айтыптыр.
Бир түнөбөй ордого,
Карачанын Сайкалы
Дүнүйөдөн кайтыптыр*

[Манас [Текст]: эпос /
С.Каралаевдин варианты. –
Бишкек: Турар, 2010. – 991 б].

*Арымы көп кытайлар,
Жай ташын сууга салган бейм,*

*Күн жайлатып койгон бейм.
Туура туман курчалат,
Күнүңдүн жүзүн алган бейм,
Көктөн мөндүр салган бейм.
Тескери шамал дарылдап,
Учуруп кетчү эмедей,
Утур тетир ырылдап,
Уйгу-туйгу болот да...*

[Семетей [Текст]: баатырдык эпос
/Б.Сазановдун варианты; А.
Акматалиевдин жалпы ред. астында;
түз. Тойчубек кызы Жазгүл.–
Бишкек: Бийиктик плюс, 2017. – 1-
китеп. – 171 б].

Мисалдарда көрүнүп тургандай, тул жана жай таш текстте фетиштик предмет катары келип жатат, бир эле мезгилде фетиштик предмет аркылуу аткарылуучу шамандык ритуалдар бирге келген учурлар эпосто кездешет.

Илимде фетишизм термини XVIII кылымдын аягында француз колониалдык чиновниги Шарль де Бросс тарабынан киргизилип, XIX кылымдагы белгилүү француз философ-позитивисти Огюст Конт тарабынан кеңири жайылтылган. Фетиштик ишеним жөнөкөй болуп, аны аткаруу жөрөлгөлөрү элементардык деңгээлде жана индивидуалдуу мүнөзгө ээ. Биз иликтөөгө алган “Манас” эпосунда калмак-кытайлардын *бурканга, бутка* сыйынышы кездешет, ошондой эле эри өлгөн аялдын *тул*, б.а. адамдын сөлөкөтүнө окшотуп жасалган жыгачка өткөн күйөөсүнүн кийимин жаап алып кошок кошуп олтурган салт фетишизмге негизделген. Мында тул өлгөн адамдын ордуна тутулган нерсе, анын жаны биротоло кеткенче айланып келип тура турган буюм катары эсептелген. Байыркы кыргыздардагы *кут* түшүнүгүн дагы фетиштик түшүнүк катары кароого болот деген ойдобуз. Ошондой эле фетишизмге байланыштуу эпосто “*жан*” жөнүндө түшүнүк кездешет. Кыргыздардын мифтик түшүнүгүндө ааламдагы бардык эле затта “жан” болот. Ар кандай заттын денеси өлсө да, жаны башка бир нерсеге айланып (мисалы: айрым каармандардын жаны жети кара чымчык ж.б.) кетет деген түшүнүк болгон. Ал эми *жай таш* түрк-монгол элдеринин фольклорунда фетиштик түшүнүк катары кеңири учурайт. Эпосто аба ырайын, жыл мезгилин өзгөртүп жиберүүчү касиетке ээ болгон жайчылык өнөр, анын негизги предмети болгон жайташ жөнүндө байыркы мотив бар. Аталган мотив адамзаттын жаратылыш кубулуштарын өзүнүн шартына жараша өзгөртүп пайдалана билүү тууралуу ой-кыялынан, эңсөөсүнөн келип чыкканы түшүнүктүү. Ошентип, жай таш фетиштик түшүнүк катарында Азия элдеринин диний аң-сезиминде кеңири учурайт жана эпостун идеялык,

көркөм-эстетикалык мазмунуна тийгизген кыйла жана туруктуу өзгөчөлүктөрдөн болуп саналат.

3.5. “Теңирчиликтин кыргыз элинин руханий маданиятынын өнүгүү контекстиндеги орду” деген бешинчи параграфта байыркы доордун адамдары аалам кубулуштары, курчап турган айлана-чөйрөдөгү нерселердин табияты, оору менен өлүмдүн себептерин чечмелөөдө алсыз болушкандыктан баёо аң-сезимдик деңгээлде дүйнөнү таанып-билүүгө аракет жасашканы белгиленет. Теңирге, жалпы бир көк (асман) кудайына сыйынуу, аны бардыгын жараткан ээбиз деп билүү менен катар эле жер бетиндеги адамдардын, жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн да өз алдынча ээси, колдоочусу болот деген ишенимде болушкан. Мындан отко, жер-суу ээлерине, баланын колдоочусу катары Умай энеге, жан-жаныбарлардын колдоочуларына, мазар катары айрым дарактарга, кийинчерээк аң-сезимдин өнүгүшү менен абстракттуу түшүнүктөргө, айталы, дыйканчылыктын, устачылык өнөрдүн пирлерине сыйынуу-табынуу орун алган, башкача айтканда, байыркы адам табиятты жана андагы өзү баштаган бүткүл жандууну бир бүтүндүк катары кабылдаган. Эзелки доордон көчмөн кыргыздарда Теңир-Ата – асман кудайы, Умай-Эне – жер кудайы болгон. Тоолуу өлкө болгондуктан, башка өлкөлөр менен алака жасоо солгун болуп, башка этностор басып өткөн теңирчилик жергебизде узакка сакталган. Тарыхый булактарга таянсак, түрк-монгол элдери б.з.ч. экинчи миң жылдыктын башталышына чейин, башкача айтканда дүйнөлүк диндер келгенге чейин бирдиктүү, салттуу ишеним делген теңирчиликке сыйынган, анын ичинде ар бир этностун айырмачылыктары да болгон, Теңирчилик дүйнөнүн жаралышы, ааламдын түзүлүшү, табият, адам тууралуу бай мифологияга ээ, бирок, диний ишенимдик институтка айландырылган эмес. Исламга чейинки байыркы диндер стихиялуу көз караштардын топтому болуп, курчап турган айлана-чөйрө тууралуу байыркы адамдардын көз караштарын камтыган, башкача айтканда, ал стихиялуу билим болуп акылмандыкка, уруунун турмуш тажрыйбасына негизделген.

3.6. “Эпостогу теңирчилик ишениминин мотивдери” деген алтынчы параграфта “Манас” эпосунун поэтикасы эзелки көчмөн маданияттын эң түпкүрүнөн өсүп чыккан жана көптөгөн тарыхый, маданий катмарлардан турат, ал катмарланууда мифологиядан баштап тарыхый окуяларга чейин өз ордун тапкандыгы белгиленет. Мифологиялык башаттарына карабастан эпос тарых илимин толуктап турганы таңдандырбай койбойт. Мындай мифтик-эпикалык жана тарыхый маданият эстеликтеринин бири-бирин толуктап туруусу түрк-монгол эпосторунун өзгөчө бир сапаттарынан болуп эсептелет. Өрчүү жана калыптануу жолу боюнча “Манас” эпосу байыркы жана көп катмардуу болуп саналат. Негизинен түрк тектүү элдердин сыйынган диндерин карап көрө турган болсок, теңирчиликтин изин кездештирүүгө болот. Эпостон дагы бир мисалга токтолсок:

*Айлансам болот Теңирге,
Мындай кабар тийген соң,
Томсоруп кантип калайын,*

*Жылкыдан тулпар Сарала
Ай туякка чалайын
Көңүлдөгү дартымды*

Минтип ачып алайын!”

*Тарап кетип тим болсок,
Теги болбойт мунубуз...*

[Манас [Текст]: эпос /
С.Каралаевдин варианты. –
Бишкек: Турар, 2010. – 791 б].
*Тең атанын уулубуз,
Теңиринин кулубуз.
Таягын жеп, тил угуп,*

[Манас [Текст]: эпос / С. Орозбак
уулунун варианты. – Фрунзе:
Кыргызстан, 1982. – 4 - китеп. – 10
б].

Биринчи мисалда Алмамбет баатыр уулдуу болгонунда сүйүнгөн учурунда Теңирге ыраазылык билдирип айткан сөзү келтирилген. Экинчисинде Көкөтөйдүн ашында Манаска таарынып калган Үрбүнүн жети кандын чатагын уюштуруп жаткандагы сөзү келтирилип, бардык пенделер Теңирдин кулу экендиги, ал тарабынан жаратылгандыгы тууралуу түшүнүк берилген.

Байыркы түрк элдеринде **“Теңир”** деген сөз **“улуу кудай”** дегенди туюндурган. Жалпы алганда Теңир – бул универсалдуу кубулуш. Ал натурфилософиялык субстанция катары кудай, социалдык күч, тартиптин башаты, жамандык менен жакшылыктын булагы. Мында сыйынууга караганда чыныгы дүйнөгө болгон реалдуу көз караш басымдуулук кылат. Эгерде христиан кудайын, табияттан сырткары турган адамзаттык инсан катары кабылдашса, ал эми Теңир бул объективдүү түрдөгү табият, жаратылыш катары кабылдаган. Кыргыз элинин көөнө ишеними катары Теңирге сыйынуучулук аябай күчтүү болгон. Кыргыздардын мифтик түшүнүгүндө “Теңир” асманда (Көктө) болот делинип, теңирден тилек тилегенде, теңирге жалбарганда Көккө карап сүйлөгөн. Теңир Көктөн ырыскы, бакыт, таалай, тагдыр берет, адамзаттын айткан сөзүн, тилегин угат деп түшүнүлгөн.

Кыргыздардын Теңирге сыйынганы “Манас” эпосунда: “Кийингени көк темир, сыйынганы бир Теңир”, – деген айтым кайталанып келет. Баатырлар антташканда же каргыш айтканда: “Төбөсү ачык Көк урсун, төшү түктүү Жер урсун”, – деп айтышат. Бирөөлөргө нааразы болгондо: “Кудай Теңирин тааныбай калды”, – дешкен. Теңирчиликте дүйнө (аалам) – жогорку, анда кудайлар, ыйыктар жашайт, ортоңку дүйнөдө адамдар, жана астыңкы дүйнө – өлгөндөрдүн жери делип бөлүнгөн. Байыркы дүйнөнү тааныткан түшүнүктү эл арасына теңирчиликтин үгүтчүлөрү болгон бакшылар (шамандар) жайган. Биз жогоруда караган шаманизм теңирчиликтен бөлүнгөн дин эмес, анын бир бутагы, аны өздөштүргөн, улаган агым десек болот.

Теңирчилик адам баласын табият менен эриш-аркак жашоонун негизинде акыл-оюн байытып, рухий дүйнөсүн өстүрүүгө жардам берген. Кыргыз рухунда ата-бабанын арбагына тайынуу, сыйынуу, андан көмөк күтүү абдан кеңири орун алган. Ошондуктан кыргыздардын мифтик баяндарында “ата-бабанын арбагы” жөнүндөгү көркөм элестетүүлөр арбын кезигет. Кыргыз элинин дүйнөтаанымындагы теңирчиликтин ордун изилдөөчү Ч. Өмүралиев абдан кеңири мааниде чечмелейт жана анын түпкү маанисин “тең”

түшүнүгүнө байланыштырып карайт. Бул ааламдагы күн-түн, ак-кара, бар-жок, ич-сырт сыяктуу кош түшүнүктөргө негизделген. Мында теңирчилик цивилизация, андагы чексиз дүйнөкараш катары каралат. Ошентип, теңирчилик азыркы түшүнүктөгү дин эмес, ал тотемизм, фетишизм, анимизм сыяктуу политеизмдин белгилүү салттуу формаларында өнүккөн.

Жыйынтык. “Манас” эпосундагы байыркы диний ишенимдердин эпикалык мотив катары берилиши” деген үчүнчү главада кыргыз эли тутунган көөнө диндер тууралуу сөз болуп, изилдөө объектиси катары исламга чейинки байыркы диндерди, атап айтканда, тотемизм, анимизм, шаманизм, фетишизм ишенимдеринин элементтеринин эпостун тутумунда кездешүүсү каралат. Учурда кыргыз эли салттуу исламды тутунушат, атеисттик көз караштагы жарандар да бар, өлкөбүздө КРдин Конституциясынын негизинде дин эркиндиги сакталат. Ал эми тарыхыбызга кайрылсак, кыргыз эли исламга чейин бир нече байыркы ишенимдерди тутунгандыгы маалым. Алар фольклордук чыгармаларда көркөм чагылдырылып, сакталып калган. Алардын ичинен масштабдуу тараган, көчмөн цивилизациянын табиятына ылайык келген көөнө диний ишеним теңирчилик болгон. Алар сюжеттик курамда эпикалык мотив катары кызмат өтөйт.

Дүйнөлүк тарыхта теңирчилик жеңерман элдердин ишеними катары белгилүү, алсак, орто кылымда түрктөр, монголдор жеңүүчүлөр болушкан, ошондой эле теңирчилик уюштуруучу, бириктирүүчү дин болгон, ал акырындап дүйнөлүк диндер тарабынан сүрүлгөн жана алар менен ылайыкташып биригип, синтездешкен. Ушуга байланыштуу “Манас” эпосунун идея, мазмун, сюжет, образдарынын улам жаңы жактары ачыла бермекчи.

ЖЫЙЫНТЫК

Кыргыз эпосу “Манастагы” көөнө диний ишенимдик мотивдердин мифопоэтикалык-конфессионалдык чагылуусуна байланыштуу иликтөө төмөнкү жыйынтыктарга алып келди. Аталган проблеманы чечүүдө изилдөөгө алынган эпосту этникалык жактан тектеш элдердин маданий-көркөм салттарынын татаал контекстинде кароо зарылдыгы туулат. Мында кыргыздардын дүйнөгө көз карашы бир нече конфессионалдык башаттардан башталып, байыркы диний ишенимдер болуп саналган теңирчилик жана шаманизмдин таасиринде калыптангандыгын эске алуу керек. Аң-сезимдин чагылыштагы тарыхый жана маданий парадигмасы бир мезгилде үч типтеги, тактап айтканда, мифологиялык, диний жана илимий ой жүгүртүүнүн болушу менен мүнөздөлөт. Булардан өтмө катар байланышта жашоочудүйнөнүн, ааламдын ыймандык-эстетикалык, улуттук картинасы берилген өзгөчө көркөм ойлоону аныктап турары байкалат. Кыргыздардын анимистик элестөөлөрүндө байыркы, жамааттык уруулук жана кийинки патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн мезгилдериндеги коомдук күчтөр чагылдырылат.

Коомду башкаруунун көчмөн цивилизациялык системасы, жөнөкөй адамдардын көөнө диний ишенимдери кыргыз элинде байыркы доорлордо эле калыптангандыгы эпостордогу мифологиялык башаттарда даана көрүнүп турат. Бул түзүмдүн калыптануусу ички, кыргыз коомунун өзүнө байланыштуу жана сырткы, коңшу элдердин, алардын социалдык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү менен шартталат. Ата-бабаларыбыз Түштүк Сибирь, Урал тоолорунан тартып чыгышы Кытайга чейинки аймактарды жердегенкөптөгөн элдер менен коңшу жашап, аларда болуп жаткан окуяларга катышта болуп, маданий, социалдык ж.б. тараптан сөзсүз таасирленгендиги буга күбө.

Көркөм сөз өнөрүндөгү диний-культтук түшүнүктөр, кыргыз эпикалык чыгармачылыгындагы аталган элдик ишенимдерге кайрылганда ата-бабаларыбыздын Көккө (асманга) айрыкча урматтоо менен карагандыгын байкоого болот. Бул жердеги жашоону, адамзатты башкарып турган улуу күч, Көк Теңирдин асманда экендигин туюнгандан келип чыккан. Ошондуктан Көк (асман) культу, Жер, Күн, Ай, От, Суу культтары да турмуш күзгүсү болгон элдик оозеки чыгармачылыктан, кыргыз эпосторунан сыйлуу орун тапкан. Аалам, аркы дүйнө, жан, өлүм, шамандар жана алардын адамдар менен духтардын ортосундагы ортомчулугу, табият күчүн ыйыктыкка айландыруу кыргыз элинин “Манас” эпосунда өзүнүн көркөм чагылышын тапкан.

Конкреттүү эпикалык образдарды жана алар менен байланышкан маданий, турмуштук, диний, культтук салттарды эпикалык аспектиде изилдеп үйрөнүү биздин күндөрдөгү алардын жалпы социалдык-маданий жана этникалык комплекстеги ордун, эл тарыхынын түпкү тамырын билүүнүн актуалдуулугу артып барууда. Түрк элдеринин маданий-тарыхый, диний-культтук ж.б. мурастарына аң-сезимдүү, диалектилик мамиле жасоо тарыхый эволюциянын жараянында салттуу, өзөктүк (ядронун) булактын модификациясын жана вариативдүүлүгү, динамикалык өзгөрүүгө жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп турат. Бирок эпостордогу, эпикалык чыгармачылыктагы архаикалык мотивдер сөзсүз түрдө курчап турган жаратылыштагы стихиялуу кубулуштар менен байланышта болгон. Мындан келип чыккандай элдик оозеки көркөм сөз өнөрүндө, эпостордо көптөгөн байыркы мифологиялык түшүнүктөр, культтар, ритуалдар жетишерлик түрдө көп кездешет. Мисалы, “Манас” эпосундагы кайыптар дүйнөсүн, мифтик түшүнүктөрдү камтылган окуяларда (С.Каралаевдин, Б.Сазановдун айтуусу боюнча). Алар негизинен сыйкырдуу-фантастикалык, мифологиялык сюжеттерде берилген.

Эпостордогу Көк Теңирдин культу Байтерек, от, очок, үңкүр, булак культтарынын келип чыгышына шарт түзгөн. “Манас” эпосунда тектеш монгол, бурят, алтай ж.б. элдердин таасири менен курчап турган табигый чөйрө, дүйнө, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланыштуу келип чыккан көптөгөн шамандык элементтер, буддизмдин катмарлануулары байкалат. Буддизм тууралуу сюжеттик мотив кытайлар менен кагылышууларга байланыштуу окуяларда берилет:

*Бут койдуруп бултуйтуп,
Эки ууртун дулдуйтуп,
Алтындан кылган баштарын,
Осмодон койгон каштарын,
Көөхардан кылып көзүнү,
Көркүн оңдоп өзүнү.
Сары алтындан бой кылып,
Забар зерден кол кылып,
Инжиден сайып тиш кылып,
Жыргатчудай иш кылып,
Эрди, мурду зумурт,
Эртели – кечти кызматын,
Эрикпей кылып олтурат ...*

*Чогулушуп болушуп,
Колодон чаап жасаган,
Колдураган бурканды
Көкүрөккө урушуп:
“Ушу буркан урсун!” - деп,
Чоң буйрукту тыңдашып,
Чогулушуп турушуп.
Чоң Жолой кебин угушуп,
Макул ойлоп алышып,
Балбанды бөлүп алышып.
Кайраттуусун, мыктысын
Как алдына салышып...*

[Манас [Текст]: эпос / С. Орозбак уулунун варианты. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 4 - китеп. – 178 б].

[Манас [Текст]: эпос / С.Каралаевдин варианты. – Бишкек: Турар, 2010. – 227 б].

Сөз культу, магия сыяктуу уруулук коомдун өнүгүшүнүн баштапкы учуруна тиешелүү ишенимдер дагы байыркы башаттарга ээ.

Түбөлүктүү Көкө Теңир жогорку күч жана түзүүчү башат катары ой жүгүртүүгө кирип, адамдардын иш-аракеттерин жөнгө салып турат, бирок ал түз мамиледе биз үчүн жабык, кол жеткис. Алар менен байланышка чыгуу үчүн биз ата-бабалардын арбактарына, шаман-бакшыларга кайрылуубуз керек. Кыргыздардын шаманисттик ишенимдеринде жалпы жана жекече, т.а. жалпы элдик (Көкө Теңир), уруулук (жер ээси, булак ээси, уруулук энеси ж.б.) аймактык өзгөчөлүктөр сакталган. Ошондой эле жалпы элдик культтар – арбактын, аттын, энелик, ак сүттүк, суунун ж.б. культтары жашап келет. Абстракттуу түшүнүктөрдөн сөздүн культу, сакралдык сандардын культу бар (үч, жети, тогуз, кырк).

Элдик оозеки чыгармачылыкта, анын ичинде кыргыз эпосторунда диний культтарга, образдарга, сюжеттерге, мотивдерге кайрылуу дүйнө таануунун ыймандык-эстетикалык кеңири контексте жакшылык, жамандык, өмүр, өлүм сыяктуу түбөлүктүү маселелерди аңдап түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Эпостордун философиялык-диний проблематиканы чагылдыруудагы өзүнө таандык өзгөчөлүктөрүнө карабастан алардагы диний-ыймандык мыйзамдар менен шартталган язычество, теңирчилик, шаманизм диндеринин өз ара бирине-бири жалгашкан улантуучулугу байкалат. Ошол доордун атмосферасына кирүү үчүн элдин дүйнөгө болгон көз карашынын руханий турмушунун терең маңызын ачуу керек. Бул болсо эпос этностун турмушундагы гана эмес дүйнөлүк маданияттагы маанисин аңдоого мүмкүнчүлүк берет. Мындай терең жана кеңири кабылдоого жетишүү адамзаттын байыркы башаттарына, алгачкы коомго жана көөнө диний көз карашына кайрылуу менен гана жүзөгө ашмакчы.

Корутундулап айтканда, “Манас” эпосундагы көөнө мотивдер эпостун жаралышынын башаттарында турат. Эпостун салттуу сюжети аларды негизге алуу менен курулган жана көөнө мотивдердин өзөк катары сюжет куруудагы ролу зор. Чыгарманын түптөлүшүндөгү орду ушуну менен аныкталат. Көөнө мотивдер, анын ичинде элдик диний ишенимдерге байланышкан сюжеттик мотивдер эпостун түпкү уңгусу катарында алардын жоголбой сакталып биздин күндөргө жетип келүүсүндө кызматы зор. Албетте, мында алгач мифтер жаралып, андан диний мотивдер кийинчерээк, абстракттуу ойлоонун пайда болушу, өнүгүшү менен акырындап бөлүнүп чыккандыгы анык.

Жогорудагыларды корутундулоо менен диссертациялык иште **төмөнкү жыйынтыктар** алынды:

1. Көөнө диний ишенимдер боюнча иликтөө жүргүзгөн окумуштуулардын илимий пикирлери, алардын мазмунуна жана баалуулуктарына байланыштуу берген баалары каралды;

2. Түрк-моңгол элдеринин маданиятын, анын ичинде фольклорун изилдөөдө шаманизмге чоң көңүл бөлүнгөнү, теңирчилик жана тотемизм, анимизм, шаманизм, фетишизмдин айырмасы белгиленди, улуу “Манас” эпосунда көөнө диний ишенимдердин орду эпикалык аспектиде анализге алынды;

3. Көөнө диний ишенимдердин мифологиясына көңүл бөлүнүү менен, дүйнөнүн жаралышы, ааламдын, адамдын жаратылышына ж.б. байланыштуу көөнө диний мотивдер эпостон алынган мисалдарда талданды;

4. Теңирчилик айрым диний булактарда бардык түрк-моңгол элдеринин дүйнөгө болгон көз карашы катары эсептелгени менен бул элдерди маданий жана руханий жактан бириктирүүчү универсалдуу кубулуш экендиги эпостун мисалында аныкталды;

5. Көөнө диндер феномени көптөгөн кылымдар бою түрк-моңгол элдерин уюштуруучу жана бириктирүүчү күч катары болуп келгендиги, айрыкча орто кылымдардагы буддизм, христиан дини жана исламга караганда эффективдүүлүгү белгиленди, алардын эпосто кездешүүсү мисалдарда каралды;

6. Орто кылымдарда теңирчилик ишениминин дүйнөлүк диндер тарабынан акырындап сүрүлүп чыга башташы, бирок, кыргыз элинде ушул күнгө чейин анын салттарынын жана ритуалдарынын сакталышы эпостун С.Каралаев, Б.Сазанов айткан варианттарынын негизинде көрсөтүлдү (согуштук аракеттердин алдында, урушка кирер алдында, узак жана татаал алыскы жолго чыгар алдында ж.б.);

7. Түрк элдериндеги, анын ичиндеги кыргыз элиндеги теңирчилик жана исламдын синкретизми, мусулман догмасынын жана Көк Теңирдин алдындагы бирдиктүү кудайга ишенүүгө негизделген көөнө ишенимдин айкалышып жашоосу “Манас” эпосунун аталган варианттарынын мисалында аныкталды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертацияда алынган илимий натыйжалар кыргыз фольклористикасында эпос жанрына тийиштүү эпикалык мотивдерди фольклор таануучулук мүнөздө изилдөө ишин жандардырууга, аны мындан ары өнүктүрүүгө, күчтөнтүүгө олуттуу өбөлгө, таяныч жана түрткү болуп бере алат. Маселен, келечекте кыргыз эпосторун эпикалык көөнө диний мотивдердер сакталып калган үлгүлөр катары карап, көптөгөн маанилүү жана кызыктуу темаларда эпостаануучулук аспекттеги фольклор таануучулук изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болот. Ошондой эле кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы элдик поэмалардан да диний эпикалык мотивдерди аныктоо ишмердүүлүгүн колго алууга толук мүмкүн. Ушул ж.б. иштер кыргыз фольклористикасынын ареалын кеңейтет, масштабын чоңойтот, анын жаңы багыттарда бутактанып өнүгүүсүндө түрткү, стимул болот. Алсак, биздин болжолубузда келечекте кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын эпикалык үлгүлөрү боюнча төмөнкүдөй темаларда изилдөөлөрдү жасоого болот:

1. Кыргыз эпос таануусунда эпикалык көөнө диний мотивдердин багытынын түптөлүшү жана өнүгүшү.
2. Кенже эпостордогу көөнө диний мотивдердин табияты.
3. Кыргыз элдик поэмаларындагы диний мотивдердин орун алуусу.
4. “Жаныш-Байыш” эпосундагы көөнө диний ишенимдер.
5. “Жаңыл Мырза” эпосундагы көөнө диний эпикалык мотивдердин берилиши.
6. Жөө жомоктордогу көөнө диний мотивдер ж.б.

Эгерде зарылчылык туулса, кыргыз фольклорундагы көөнө диний эпикалык мотивдер жөнүндө изилдөөлөрдүн тематикасын мындан дагы байытууга жана арбытууга болот. Кыргыз фольклорундагы эпикалык диний мотивдердин изилдөө багытын өнүктүрүү улуттук илимдеги фольклор таануу тармагынын алкагын кеңейтет.

Ошентип, диссертациялык иштен алынган натыйжалардын практикалык мааниси, анын негизги жоболору кыргыз элинин көөнө диний ишенимдерин андан ары тереңдетип изилдөө жараянында колдонууга болооруна байланыштуу. Изилдөөнүн темасы окумуштуулар чөйрөсүнүн жана коомчулуктун кызыгууларын жаратат. Дин, маданият чөйрөсүндөгү саясат азыркы мезгилде объективдүү, илимий негизделген, перспективдүү жоболорго муктаж. Ошондуктан, каралып жаткан маселенин практикалык мааниси орчундуу.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨНҮН МАЗМУНУ ТӨМӨНКҮ МАКАЛАЛАРДА ЧАГЫЛДЫРЫЛГАН:

1. **Маданова, К.Ж.** “Манас” эпосундагы көөнөргөн диний лексика [Текст] / К.Ж. Маданова // ОшМУ жарчысы.–2015.– №4.– (3–чыгарылыш). – 181-183-б.б.

2. Маданова, К.Ж. “Манас” эпосундагы тотемизмдин байыркы диндик мотив катары берилиши [Текст] / К.Ж. Маданова // ОшМУ жарчысы.–2015.–№4 (3–чыгарылыш).–95-98-б.б.

3. Маданова, К.Ж. “Манас” эпосундагы ат коюуга байланышкан ишенимдердин эпикалык мотив катары берилиши [Текст] / К.Ж. Маданова // ОшМУ жарчысы.– 2016.–№4.– 73-77-б.б.

https://www.elibrary.ru/download/elibrary_28198778_53432748.pdf

4. Маданова, К.Ж. “Манас” эпосундагы кыргыздардын байыркы диний ишенимдеринин фольклордук мотив катары келиши [Текст] / К.Ж. Маданова // ОшМУ жарчысы.– 2016.–№4.– 77-81-б.б.

https://www.elibrary.ru/download/elibrary_28198779_29743478.pdf

5. Маданова, К.Ж. “Манас” эпосундагы байыркы диний ишенимдердин көркөм чагылдырылышы [Текст] / К.Ж. Маданова // БГУ жарчысы.–2016.–№1.–119-123-б.б.

https://www.elibrary.ru/download/elibrary_44663537_63474252.pdf

6. Маданова, К.Ж. Теңирчилик ишениминин “Манас” эпосунун сюжетиндеги көөнө эпикалык мотив катары орду [Текст] / К.Ж. Маданова // ОшМУ жарчысы.–2018.–№2.–114-117-б.б.

https://www.elibrary.ru/download/elibrary_35246576_14716927.pdf

7. Маданова, К.Ж. “Манас” эпосундагы фетиштик ишенимдердин архаикалык эпикалык мотив катары берилиши [Текст] / К.Ж. Маданова // ОшМУ жарчысы.–2018.–№1.–113-115-б.б.

https://www.elibrary.ru/download/elibrary_32795572_53208901.pdf

8. Маданова, К.Ж. Анимистические верования как архаический эпический мотив в эпосе “Манас” [Текст] / К.Ж. Маданова // Международный научно-практический журнал.–2018.– РФ, Forum–наука.ru.– 6-22-июнь.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36307617>

9. Маданова, К.Ж. Шаманизм как архаико-эпический мотив в эпосе “Манас” [Текст] / К.Ж. Маданова // Международный научно-практический журнал.– 2018.–РФ, Forum–наука.ru.–6-22-июнь.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36307618>

10. Маданова, К.Ж. Древние народные верования в эпосе “Манас” [Текст] / К.Ж. Маданова // International Scientific Journal.–2019.–Theoretical & Applied Science.–Taraz.–№10.78.–30-октябрь.

https://www.elibrary.ru/download/elibrary_38503888_17376992.pdf

11. Маданова, К.Ж. Древние верования как архаический эпический мотив в эпосе “Манас” [Текст] / К.Ж. Маданова // International Scientific Journal.–Theoretical & Applied Science.–2019.–Taraz.–№10.78.–30-октябрь.

https://www.elibrary.ru/download/elibrary_41328967_84356515.pdf

12. Маданова, К.Ж. Sacred Three as an Archaic Motif in Kyrgyz Epic [Текст] / К.Ж. Маданова // Open journal of modern linguistics.–2020.–10, 834-839 <http://www.scirp.org/journal/ojml> Dec.15, 2020.

Маданова Кызбурак Жапаровнанын 10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Манас” эпосундагы байыркы диний ишенимдердин эпикалык мотив катары берилиши (С.Каралаевдин жана Б.Сазановдун варианттары боюнча)” деген темада жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: анимизм, байыркы диндер, көөнө дүйнөтааным, мифология, теңирчилик ишеними, тотемдик түшүнүк, фетишизм, фольклор, эпикалык мотив, эпос.

Изилдөөнүн объектиси: катары кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы “Манас” эпосу алынды, анын тутумунда элдик көөнө диний ишенимдер сакталып биздин күндөргө жетип келди.

Изилдөөнүн предмети: “Манас” эпосундагы байыркы диний ишенимдердин эпикалык мотив катары берилишинин өзгөчөлүгү, алардын улуттук дүйнөтаанымдагы орду.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз элинин исламга чейинки көөнө диний ишенимдерин “Манас” эпосунун негизинде фольклордук дүйнө таануучулук жана социалдык-маданий аспектилерде талдоо, тотемизм, анимизм, шаманизм, фетишизм, теңирчиликтин эпосто эпикалык мотив катары келишин аныктоо, алардын эпостун сюжетин өнүктүрүүчү маанисин ачып көрсөтүү, окумуштуулардын көөнө диний ишенимдер боюнча илимий пикирлерин, алардын мазмунуна жана баалуулуктарына байланыштуу берген бааларын кароо болуп саналат.

Изилдөө методдору: “Манас” эпосун түрктилдүү элдердин эпикалык чыгармалары менен текстологиялык жактан салыштырма-типологиялык, тарыхый талдоого негизделди.

Алынган жыйынтыктардын жаңычылдыгы: “Манас” эпосунун байыркы диний катмарын изилдөөдө элдин коомдук аң-сезиминин түптөлүшүндөгү алардын ролу жана ордуна басым жасалды.

Колдонуу боюнча сунуштар: иштин материалдарын фольклор боюнча илимий изилдөөлөрдө, элдик оозеки чыгармачылы боюнча окуу-усулдук куралдарды, көрсөтмөлөрдү, колдонмолорду түзүүдө пайдаланылат.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн жыйынтыктары жогорку окуу жайларында элдик оозеки чыгармачылыкты окутууда, миф жана фольклорго, эпикалык архаикага арналган курстарды өтүүдө колдонулат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мадановой Кызбурак Жапаровны на тему “Древние религиозные верования в эпосе “Манас” как эпические мотивы (по вариантам С.Каралаева и Б.Сазанова)” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.09 – фольклористика

Ключевые слова: анимизм, древнее миропознание, древние религии, мифология, тенгрианство, тотемические понятия, фетишизм, фольклор, эпический мотив, эпос.

Цель исследования: определение древних доисламских религиозных верований кыргызского народа – тотемизма, анимизма, шаманизма, тенгрианства и передача их в качестве эпического мотива, анализ его фольклорного мировоззрения и социально-культурных аспектов на основе эпоса “Манас”, раскрытие их значения для развития сюжета эпоса, рассмотрение оценки учеными древних религиозных верований в связи с содержанием их ценности.

Объект исследования: эпос “Манас” кыргызского устного народного творчества, который дошел до наших дней, сохранив древние религиозные мотивы в сюжетном составе эпоса.

Предмет исследования: специфика художественного отражения религиозных мотивов в эпосе “Манас” и их место в национальном миропознании.

Методы исследования: обоснованы в проведении анализа текстологического содержания с использованием сравнительно-типологического и исторического методов эпоса “Манас” тюркоязычными произведениями.

Научная новизна исследования: в исследовании древнейших религиозных пластов эпоса сделан обширный акцент на роль и место их в формировании общественного сознания кыргызов.

Область применения результатов исследования: материалы работы могут быть применены в исследованиях фольклорной поэтики. В изучении фольклора в вузах, в проведении лекционных курсов по эпической архаике.

RESUME

Madanova Kyzburak Zhaparovna “Representation of ancient religious beliefs in the epic” Manas “as an epic motive (by S. Karalaev and B. Sazanov)” dissertation for the degree of candidate of philological sciences, in specialty 01.01.09 - Folklore.

Key words: ancient religions, ancient worldview, animism, divine beliefs, , epic, epic motive, fetishism, folklore, mythology, totemic concepts.

The purpose of the research: to analyze the pre-Islamic religious beliefs of the Kyrgyz people in folklore and socio-cultural aspects based on the epic “Manas”, to identify totemism, animism, shamanism, fetishism, divinity as an epic motive. The epic focuses on the review of scientific opinions about religious beliefs and their assessment in relation to their content and values.

The object: of the study is the epic “Manas” of Kyrgyz folklore, in the system of which the ancient religious beliefs of the people have been preserved to this day.

Subject of the research: Features of the presentation of ancient religious beliefs as epic motives in the epic “Manas”, their place in the national worldview.

Research methods: Comparative-typological, historical analyses of the epic «Manas» with other epics of Turkish people have been used.

The scientific novelty of the research: When studying the ancient religious layer of the epic “Manas”, the emphasis is placed on their role and place in the formation of public consciousness.

Recommendations for the use of the results of dissertation: the materials of the work can be used in scientific research on folklore, teaching folklore at universities, delivering lecture courses on epic archaism.